

Małgorzata Łukawska

Kształtowanie się formy szkaplerza i jego symbolika

Seminare. Poszukiwania naukowe 36/3, 169-178

2015

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

S. MAŁGORZATA ŁUKAWSKA CMW
Uniwersytet Warszawski

KSZTAŁTOWANIE SIĘ FORMY SZKAPLERZA I JEGO SYMBOLIKA

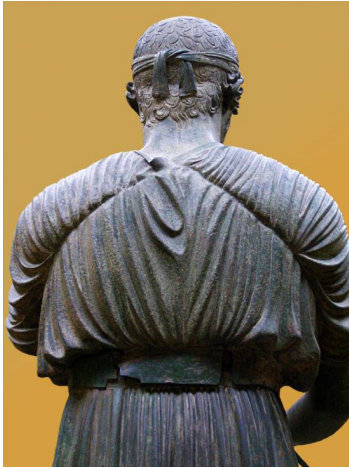
W środowiskach mniszych od początku ich funkcjonowania istniało przekonanie o konieczności noszenia specjalnego stroju. Źródła literackie tego okresu prezentują zestaw mniszej odzieży, w której szkaplerz znalazł swoje miejsce. Wraz z rozwojem życia monastycznego pojawia się on jako element o bogatej historii i symbolice. Celem artykułu jest ukazanie szkaplerza jako formy będącej wyrazem ciągłości idei monastycyzmu wschodniego w jego warstwie symbolicznej w klasztorach Europy Zachodniej. Jest to również próba syntetycznego spojrzenia na ten element stroju, który stał się wspólnym dziedzictwem monastycyzmu i pobożności maryjnej wiernych świeckich. W analizie zagadnienia zostanie uwzględniony kontekst historyczny stanowiący podłoże interpretacji teologicznych oraz proces recepcji formy z obszaru ubiorów powszechnie używanych, poparty materiałem ikonograficznym.

1. ANALABOS I SCAPOLARE W UBIORZE WCZESNOMONASTYCZNYM

Można przypuszczać, że szkaplerz stał się częścią ubioru mniszego od momentu, gdy zaczął się on kształtować jako znak charakterystyczny i identyfikujący mnichów, czyli mniej więcej od IV wieku. Literatura starochrześcijańska w wielu miejscach wspomina o szkaplerzu używanym przez eremitów żyjących na terenach Palestyny i Egiptu¹. Do monastycyzmu zachodniego wprowadził go Jan Kasjan (+435) poprzez swoje dzieło *De coenobiorum institutis* (*O ustawach życia wspólnego*)² powstałe na potrzeby klasztoru w Marsylii. Autor, w oparciu o własne doświadczenie życia mniszego w Egipcie, pragnął przenieść jego wzorce na grunt monastyczny Zachodu. Pisząc o ubiorze zakonnym, przekazał informacje dotyczące kształtu szkaplerza. Dokonał także rozróżnienia między jego wschodnią, grecką wersją, określaną terminem *analabos* (ἀνάλαβος), a zachodnią odmianą

¹ Por. *Verba Seniorum*, Lib. V. 10. 115, PL 73. 933A; Hesychius (V w.?), *Vita S. Arsenii*, PL 103. 1232A; *Apophthegmata Patrum*, PG 65. 276D; Efreem Syryjski (+373), *Opera omnia* 3. 255A i 3. 359A, ed. J. S. Assemani, *Sancti Ephraem Syri Opera Omnia Quae Exstant, Graece, Syria AC Latine, Primary Source Edition*, Typographia Vaticana, Rzym 1732-46; Ewagriusz z Pontu (+399), PG 40. 1221AB; Doroteusz z Gazy (+565), PG 88. 1633B.

² Jan Kasjan, *De coenobiorum institutis libri duodecim*, Lib. I. cap. 6, PL 49. 71A.

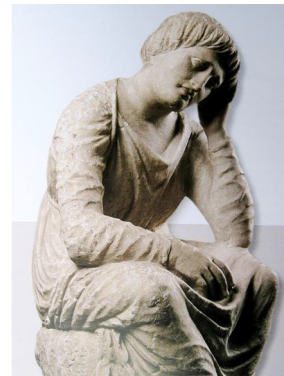

Fot. 1. Woźnica z Delf, V w. p.n.e., Muzeum Archeologiczne, Delfy

tego elementu odzieży, zwaną *succinctoria* (lub *re-brachiatoria*), a od czasów św. Benedykta (+547) – *scapulare*. Obie wersje – grecka i zachodnia, mając odmienny kształt, pełniły jednak tę samą funkcję, łączyła je też wspólna proveniencja – wchodziły w repertuar ubiorów roboczych, służebnych.

Analabos, zapewne koptyjski, a najpewniej grecki³, miał kształt sznurów wełnianych lub taśm, które „rozdzielone na karku, skrzyżowane na pierśsiach i plecach”⁴, zwężyły tunikę, by nie przeszkadzała w pracy. Szczególnie przy pracach służebnych praktykowano skracanie chitonu, podciągając go w pasie, a utworzoną w ten sposób fałdę przewiązywano sznurem wokół tułowia, owijając nim także ramiona, co umożliwiało swobodny ruch rąk. Ten praktyczny dodatek do stroju miał swoje uzasadnienie, gdy weźmie się pod uwagę tradycyjne chitony greckie, spina-
ne na ramionach, opadające w swobodnych fałdach. Ikonografia antyczna prezentuje *analabos* głównie w szatach służących, żołnierzy, woźniców, osób pracujących na roli. Jednym z charakterystycznych przykładów jest statuetka Nike w zbiorach Metropolitan Museum w Nowym Jorku (V w.p.n.e.). Rozwiane szaty bogini Zwycięstwa przytrzymuje *analabos* w formie taśm krzyżujących się z przodu.

Ten dodatek do stroju zdecydowanie częściej występował w formie sznurów owiniętych wokół ramion i przechodzących na karku. Przykładem jest posąg muzy Klio (V w. p.n.e., Muzea Watykańskie, Rzym), rzeźba *Woźnicy z Delf*⁵ (V w. p.n.e., Delfy, fot. 1) oraz posąg płaczącej dziewczyny⁶ (330-320 r. p.n.e.) pochodzący prawdopodobnie z kompozycji grobowej, w zbiorach Staatliche Museen w Berlinie (fot. 2). W prezentowanych dziełach widoczne są sznury owinięte wokół ramion i talii przytrzymujące luźną szatę. Układ sznurów mógł się zmieniać zależnie od rodzaju wykonywanej pracy. Mni-
si, oddając się pracom ręcznym, stosowali *analabos* jako element typowo użytkowy, szczególnie tam, gdzie za szatę mnicha przyjęto tunikę (chiton) z rękawami. W klasz-

Fot. 2. Statua płaczącej dziewczyny, 330-320 p.n.e., Staatliche Museum, Berlin

³ Ubierem roboczym Egipcjan była lniana przepaska (*sindon*).

⁴ Jan Kasjan, *De coenobiorum...*, Lib. I. cap. 6, PL 49. 71A.

⁵ W zbiorach cyfrowych: <http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Aurige_back.jpg>, (data dostępu: 30.06.2010), fot. Stefan Radiew.

⁶ Późnoklasykzna figura grobowa, IV w. p.n.e., Staatliche Museen, Berlin, fot. Jürgen Liepe, w zbiorach cyfrowych: <<https://www.google.com/culturalinstitute/project/art-project?hl=pl#>>, (data dostępu: 12.11.2014).

torach reguły bazylikańskiej nie był początkowo używany. Pojawił się prawdopodobnie dopiero w VII wieku.

W tym okresie wyłoniła się specyficzna forma habitu zwana z gr. *ῥάσον* (*rason*)⁷. W klasztorach bazylikańskich różnicuje się go w zależności od stopnia przygotowania mnicha do życia zakonnego. Przyjęto w nich szkaplerz już jako formę mającą swoją określoną symbolikę. Zwany *paramandia*, miał kształt pasa, który z przodu sięgał kolan, był wyposażony w *kukulion* (kaptur) i noszony był przy habicie zwanym *megaloschimia*⁸ (*μακροσχίμων*), tzw. „wielkim habicie”, oznaczającym najwyższą kategorię w hierarchii życia mniszego. Wykonany ze zgrzebnej wełny stał się znakiem podejmowanej przez mnicha ascezy. Znaczenie pasyjne szkaplerza podkreślały wyraźnie naszyta przedstawiające wyobrażenia krzyża golgockiego⁹ oraz napis: „Ja rany Pana mojego na swoim ciele noszę”¹⁰.

Fot. 3. Miesiąc Wrzesień, Mistrz Miesiący, 1230–50, Ferrara, Museo Cattedrale

Scapulare (z łac. *scapulae* – ramiona, grzbiet) w Europie Zachodniej używany był w formie dwóch kawałków tkaniny, dość szerokich, łączonych na ramionach, opadających z przodu i z tyłu. Był szatą noszoną głównie przez rolników. Posiadał różną długość i w zależności od pory roku bywał płócienny lub wełniany, czasem nakładany bezpośrednio na ciało, przepasywany lub wiązany pod pachami. Dołączano do niego niekiedy kaptur¹¹. Pełnił wówczas funkcję odzieży wierzchniej. Przykłady ikonograficzne tego elementu znajdują się głównie w średniowiecznej rzeźbie portalowej oraz malarstwie miniaturowym (po wiek XV). Prezentowane dzieło pochodzi z katedry w Ferrarze i ilustruje miesiąc *Wrzesień*¹² (1225-30, autor zwany „Mistrzem miesiący”, fot. 3)¹³. *Scapulare* ma kształt pasa tkaniny z otworem na głowę, przewiązanego w talii.

⁷ Habit używany w klasztorach na terenach Bizancjum przeszedł stopniową ewolucję, przyjmując ostatecznie kolor czarny potwierdzony przez synod w Trullo (691) kanonem XLII. Por. *The council in Trullo revisited*, ed. G. Nedungatt, M. Featherstone, Pontificio Istituto Orientale, Roma 1995, s. 124.

⁸ Por. *Словарь изографа*, red. W. W. Fiłatow, wyd. Лествица, Moskwa 2000, s. 113-114.

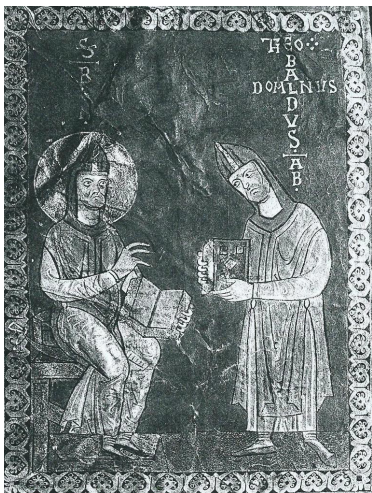
⁹ Krzyż z lekko opuszczonym *suppedaneum* (wspornikiem na stopy Chrystusa).

¹⁰ Por. *Słownik terminologiczny wyposażenia świątyni obrządku wschodniego z przydatkiem ikon maryjnych*, red. E. Pokorzyna, Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków, seria B, t. 103, Warszawa 2001, s. 64.

¹¹ Por. M. Davenport, *The book of costume*, Crown Publishes, New York 1965, t. 1, s. 119; F. Boucher, *Histoire du costume en Occident de l'Antiquite a nos jours*, Flammarion, Paryż 1965, s. 168-169.

¹² Museo cattedrale di Ferrara, Porta dei Mesi, fot. Sailko, w zbiorach cyfrowych: <[http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Maestro_dei_mesi,_09_vendemmia_\(settembre\),_1225-1230_ca._05.JPG?uselang=it#/media/File:Maestro_dei_mesi,_09_vendemmia_\(settembre\),_1225-1230_ca._05.JPG](http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Maestro_dei_mesi,_09_vendemmia_(settembre),_1225-1230_ca._05.JPG?uselang=it#/media/File:Maestro_dei_mesi,_09_vendemmia_(settembre),_1225-1230_ca._05.JPG)>, fotografia udostępniona w ramach projektu Wiki Loves Monuments 2013, (data dostępu: 12.01.2015).

¹³ Inne przykłady ilustrujące ubiory z wykorzystaniem szkaplerza to: *Alegoria dobrych i złych rządów*, Ambrogio Lorenzetti 1338-39, Palazzo Publico, Siena, fresk z fragmentem sceny: *Skutki do-*

Fot. 4. Św. Benedykt i mnich Teobald, *Moralium libri*, X/XI w, Biblioteka opacka, Monte Cassino, Ms. 73, fol. 4v

Św. Benedykt (+547) dodał go do zestawu szat mniszych i nadał mu charakter typowo praktyczny, jako „scapulare propter opera” („fartuch do pracy”)¹⁴. W tej właśnie funkcji ochronnej występował w zestawie odzieży benedyktyńskiej, a potem także cysterskiej. Nie był obecny w habitach benedyktynów kluniackich, gdyż ci nie oddawali się pracy fizycznej¹⁵. Jego rola i kształt zmieniały się wraz z pewną ewolucją terminów wprowadzonych w 1 połowie IX wieku w Galii przez opata Smaragdusa (+po 825)¹⁶ w jego *Komentarzu do Reguły św. Benedykta*. W dziele tym, *scapulare* otrzymała nazwę *cuculla*. Zmiana ta poskutkowała również transformacją form odzieży. Guido – opat klasztoru w Farla (region Spoleto), w roku 1093 utożsamiał kukullę z antyczną formą tuniki bez rękawów zwaną *colobion*, wzbogaconą dodatkowo

o kaptur¹⁷. Ikonografia średniowieczna podsuwa także inne wersje kukulli.

Na przełom wieku X i XI datowana jest całostronicowa miniatura pochodząca z *Moralium libri*¹⁸ (przechowywana w archiwum klasztoru benedyktynów, Monte Cassino (fot. 4)). Szkaplerz, widoczny w ubiorach ukazanych postaci św. Benedykta i opata Teobalda, jest szatą nałożoną na tunikę i spiętą po bokach na wysokości talii, nieco krótszą od tuniki, z oddzielnym kapturem. Przedstawienia mniszych ubiorów zachowane w malarstwie miniatury ilustrują wspomniane wyżej modyfikacje szkaplerza. Różnicowała się jego forma – od krótkiej, sięgającej ledwie poniżej bioder – do szaty długiej i zamkniętej. Szkaplerz zachował swój tradycyjny, benedyktyński kształt oraz kolor czarny w ubiorach cystersów¹⁹, dla których praca fizyczna była jednym z ćwiczeń du-

brych rządów na wsi; ikonografia miesiący: miniatura ilustrująca *Wrzesień*, *Bogate Godzinki księcia de Berry*, 1416; przedstawienie *Listopada*, *Portal miesiący*, *Mistrz Miesiący*, 1225-30, Museo Cattedrale di Ferrara; przedstawienie *Lipca*, nieznanymi mistrz flamandzki, 1490-1510, Biblioteca Marciana, Wenecja.

¹⁴ Por. *Regula*, cap. LV. 6, por. Św. Benedykt z Nursji, *Regula*, Wydawnictwo Benedyktynów, Tyniec 1983, s. 173.

¹⁵ Por. M. Borkowska, *Życie codzienne polskich klasztorów żeńskich w XVII i XVIII wieku*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1996, s. 149.

¹⁶ Por. *Commentaria in Regulam S. Benedicti*, PL 102, 689-932.

¹⁷ Por. M. Augé, *L'abito religioso*, *Claretianum* 17(1977), s. 21.

¹⁸ Reprod. wg.: R. Grégoire, L. Moulin, R. Oursel, *Die Kunst der Klöster*, Belsler Verlag, Stuttgart, Zürich 1985, il. 6.

¹⁹ Habit cysterski był zgodnie z tradycją biały, choć w literaturze XII i XIII wieku wspomina się także kolor szary i czerwony, por. M. Augé, *L'abito...*, s. 30.

chowych²⁰. Poprzez wieki pojawiał się i zanikał w ubiorach zakonnych²¹. Ostatecznie ukształtowała się jego forma znana i stosowana dzisiaj – dwa długie pasy tkaniny łączone na ramionach.

2. SYMBOLIKA I SAKRALIZACJA SZKAPLERZA

Wraz z rozwojem symboliki habitu, także *analabos* otrzymał swoje znaczenie wynikające z jego kształtu i funkcji wskazującej na służbę bliźnim. Według Sozomenosa (+450), był znakiem Bożego umocnienia i gotowości do służby Bogu²². Kształt szkaplerza łączono ze znakiem krzyża, uznawanym za znak zwycięstwa nad złem i ochronę przed atakami złego ducha. Wyraził to Hezychiusz, pisząc o życiu abba Arseniusza (+450): „Sam i nieuzbrojony do walki z demonami niesie on krzyż Chrystusa na plecach jako ubranie”²³. Symbolikę habitu przekazał tradycji monastycznej Ewagriusz z Pontu (+399) w prologu traktatu *O praktyce ascetycznej*²⁴. Ewagriusz wiąże *analabos* ze znakiem wiary w Chrystusa, która pomaga przezwyciężać trudności²⁵.

Myśli zawarte w traktacie znalazły się w dziełach wielu pisarzy wczesnochrześcijańskich. Doroteusz z Gazy (+565), sięgając do tradycji ojców pustyni, pisał o szkaplerzu, że: „leży na kształt krzyża na naszych plecach” i oznacza umartwienie prowadzące do wolności od wszystkich spraw świata²⁶. Otaczając w ten sposób całego człowieka, chronił przed złem mocą męki Chrystusa. Miał zatem także znaczenie apotropaiczne. Zdaniem Jana Kasjana, szkaplerz przywołuje ideę obumierania dla świata i przyoblekania się w nowego człowieka (Ef 4,24): „Szata wasza głośno woła: «Śmiertelni jesteście i wasze życie jest pogrzebane z Chrystusem w Bogu»”²⁷. Przemyslenia te znalazły swoje miejsce w modlitwach towarzyszących ceremoniom obłóczyn i profesji.

Od XI w. notuje się szczególnie wzrost szacunku względem habitu zmierzający do jego sakralizacji. Pojawiła się praktyka noszenia habitu przez ludzi świeckich lub nakładania go w godzinę śmierci, związana ze stwierdzeniem

²⁰ Por. J. Misiurek, E. Walewander, *Zarys historii duchowości chrześcijańskiej*, Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1993, s. 20.

²¹ Po soborze trydenckim nie wszystkie zakony przyjęły szkaplerz. Nie uznawały go na przykład benedyktynki chełmińskie, trzymając się ściśle reguły. Opat trocki Szczygielski w 1677 roku upatrywał przyczynę odrzucenia szkaplerza w błędnym tłumaczeniu reguły św. Benedykta: „[...] Idąc tedy wielebne Panny za tym Autorem (tłumaczem) i jego tłumaczeniem fartucha zażywają, dawszy pokój szkaplerzowi”. *Rozprawa o szkaplerzu* dodana do Reguły św. Benedykta. [Św. Benedykt], *Reguła Św. Ojca Benedykta, z łacińskiego na polski język teraz pilniej niż kiedy przełożona*, Wilno 1756, s. 175.

²² Por. Hermiasz Sozomen, *Εκκλησιαστική Ιστορία (Historia Kościoła)*, Lib. III. cap. 14, PG 67. 1071A.

²³ Tekst cytowany przez Benedykta z Aniane (+821) w *Concordia Regularum*, cap. LXII, PL 103. 1232A.

²⁴ PG 40, 1221AB.

²⁵ Por. tamże, 1221A.

²⁶ Por. Doroteusz z Gazy, *Doctrina* I. 13, PG 88. 1633B; w tłumaczeniu: *Pisma ascetyczne*, opr. zbiorowe, Wydawnictwo Benedyktynów, Tyniec 2012, s. 50.

²⁷ Jan Kasjan, *De coenobiorum...*, Lb. I. cap. 6.

popularnym w Kościele w okresie średniowiecza: „Extra claustrum nulla salus”, a przekazywanym w nowym brzmieniu: „nullus salvari potest, nisi vitam monachi sequatur in quantum potest”²⁸. Pragnienie duchowej jedności ze wspólnotą mniszą i naśladowania jej życia notuje się wśród laikatu w szczytowej fazie średniowiecza. Ten nurt pobożności składał się z wielu zjawisk. Sakralny charakter habitu pogłębiały przekazy dotyczące wizji mistycznych i objawień prywatnych odnoszących się do jego kształtu lub koloru²⁹. L. Saggi pisze o pobożności względem habitu, która w XIII wieku stała się powszechna dzięki franciszkanom i idei „trzeciego zakonu”³⁰.

Rozwijały ją także przywileje związane z nakładaniem habitu w godzinę śmierci, udzielane przez benedyktynów, cystersów, dominikanów, franciszkanów wszystkim świeckim, którzy o to prosili. Przywilej ten owocował powstawaniem tzw. konfraterni, skupiających świeckich pragnących uczestniczyć w sposób duchowy w dziełach zakonu³¹. Przywileje darowania części kary za grzechy tym, którzy nosili habit, przyznawali m.in. papieże: Klemens IV (+1268), Mikołaj IV (+1292). Papież Urban V (+1370) przyznał przywilej darowania części kary za grzechy temu, kto umarł lub został pochowany w habicie franciszkańskim. Papież Leon X (+1551) rozszerzył ten przywilej na kobiety³². Wyraz wiary w uświęcającą siłę habitu może stanowić zapis w testamencie Katarzyny z Chreptowiczów Czyżowej, w którym jest napisane: „Grzeszne ciało moje, które z ziemi jest stworzone, ziemi też ma być oddane bez żadnej odwołki i pompy świata tego, o co upraszam jegomości pana małżonka mojego i dobrodzieja, aby grzeszne ciało moje... w habicie ichności pańien benedyktynek proszę, żebym była położona”³³.

Członkowie konfraterni (*fratres conscripti*) nie nakładali jednak habitu identycznego z habitem zakonnym. Były to raczej proste tuniki przypominające swoim kolorem i rodzajem tkaniny mnisze kukulle. Wybór szkaplerza zamiast tuniki należy przypisać wpływom karmelitów, którzy w tej samej epoce przybyli do Europy, przy-

²⁸ „Poza klasztorem nie ma zbawienia; nikt nie może być zbawiony za wyjątkiem tych, którzy naśladowują życie mnichów”. L. Saggi, *L'ambiente della bolla sabatina*, Carmelus 14(1967), s. 66; L. Gougaud, *Devotions et pratiques ascétiques du Moyen Age*, wyd. Desclée de Brouwer, Paris 1925, s. 132.

²⁹ Opat Citeaux – Alberic (+1108) miał otrzymać od Najświętszej Marii Panny białą kukulę. Por. M. Augé, *L'abito...*, s. 30. Św. Hildegarda z Bingen (+1179) w *Księdze Objawień* (1148-51) zawarła, między innymi interpretację habitu jako szaty godowej oblubienic Chrystusa. Por. Hildegarda z Bingen, *Scivias*, II. 5, 7, s. 339, Wydawnictwo Benedyktynów, Tyniec 2011. Habit dominikański ukazany jako narzędzie uzdrowienia w objawieniu św. Dominika – por. P. di Ferrand, *Legenda Santi Dominici* 35, ed. Monumenta Ordinis Fratrum Praedicatorum Historica 16(1935), s. 235.

³⁰ Por. L. Saggi, *Bolla sabbatina...*, s. 66.

³¹ Konfraternie to grupy ludzi świeckich skupione wokół klasztoru, będące w jedności duchowej z zakonnikami, realizujące we właściwy sobie sposób ideę naśladowania Chrystusa. Znakiem zewnętrznym tej jedności miał być habit zbliżony swym wyglądem do tego, który nosili mnisi. Por. M. Augé, *L'abito...*, s. 59.

³² Por. L. Saggi, *Abito religioso*, w: *Dizionario degli Istituti di Perfezione*, red. G. Pelliccia, G. Rocca, Edizioni Paoline, Roma 1974, t. 1, kol. 60.

³³ *Dekret w niebieskim ferowany parlamencie. Wybór testamentów z XVII-XVIII w.*, red. M. Borkowska, Wydawnictwo Znak, Kraków 1984, s. 135.

wożąc ze sobą pojęcie szkaplerza jako najświętszej części habitu, ukształtowane pod wpływem tradycji wschodnich, jak i wizji maryjnej ich generała³⁴. Szkaplerz wyrażał przynależność do rodziny zakonnej, gdyż odwoływał się do habitu, który ją identyfikował i w strojach członków konfraterni zastąpił stosowaną wcześniej tunikę³⁵.

3. SZKAPLERZ JAKO SACRAMENTALIUM

Znaczenie symboliczne szkaplerza wzrosło pod wpływem objawień generała karmelitów Szymona Stocka (+1265). Objawienie miało miejsce w Aylesford w Anglii w roku 1251. Matka Boża wskazała na szkaplerz jako znak uwolnienia od kar czyścicowych i obiecała zbawienie temu, kto będzie go pobożnie nosił i w nim umrze. „W pierwszą sobotę po śmierci wyzwoli od kar czyścicowych duszę, która nosiła szkaplerz, zachowywała czystość według swego stanu oraz post i przepisane modlitwy”³⁶. „Przywilej sobotni” oraz inne odpusty zakonu karmelitańskiego potwierdził bullą *Ex clementi*, papież Klemens VII (+1534) 12 lipca 1530 roku³⁷. W okresie kontrreformacji na terenie całej katolickiej Europy działały bractwa szkaplerzne, a na ziemiach Rzeczypospolitej od końca XVI wieku³⁸.

Karta *Księgi Bractwa Szkaplerznego*³⁹ z 1600 roku (fot. 5) przywołuje scenę ofiarowania szkaplerza, wzbogacając ją o postaci karmelitów i członków bractwa. Matka Boża z Dzieciątkiem, stojącym na Jej kolanach, spuszcza w dół brązowy szkaplerz mający formę długiego pasa tkaniny. Noszenie go stało się nową formą pobożności odnoszącą się do dusz cierpiących w czyścicu⁴⁰ i obroną jednego z dogmatów wiary katolickiej negowanego przez protestantyzm, który zaprzeczał istnieniu czyścica. Szkaplerz, przeznaczony dla ludzi świeckich, został zredukowany do dwóch małych kawałków tkaniny połączonych tasiemkami, mógł być noszony pod odzieżą wierzchnią.

Fot. 5. Karta z *Księgi Bractwa Szkaplerznego*, ok. 1600, klasztor karmelitów trzewickowych, Kraków

³⁴ Por. M. Borkowska, *Życie codzienne...*, s. 149.

³⁵ Por. M. Zawada, *Tren królewskiej szaty*, Wydawnictwo Karmelitów Bosych, Kraków 2000, s. 18.

³⁶ M. Machejek, *Szkaplerz karmelitański według przepisów prawnych*, *Głos Karmelu* 20(1951)7/8, s. 201.

³⁷ Według tradycji „przywilej sobotni” nadał pp. Jan XXII w 1322 r., kolejni papieże potwierdzali go. Por. M. Zawada, *Tren...*, s. 23; H. Tüchle, *Sabbatina*, w: *Lexikon für Theologie und Kirche*, ed. M. Buchberger, t. 9, Hrsg. von J. Höfer, K. K. Rahner, Verlag Herder, Freiburg im Breisgau 1964, kol. 191.

³⁸ Por. B. Panek, *Dzieje bractwa szkaplerza świętego przy kościele OO. Karmelitów w Krakowie na Piasku do końca XVII wieku*, *Roczniki Teologiczno-Kanoniczne* 10(1963), s. 43.

³⁹ Reprod. wg.: J. Marecki, *Zakony w Polsce*, Carta Blanca, Warszawa 2009, s. 75.

⁴⁰ Temat omawia K. Moisan-Jabłońska, *Obraz czyścica w sztuce polskiego baroku: studium ikonograficzno-ikonologiczne*, Wydawnictwo Naukowe SEMPER, Warszawa 1995.

Fot. 6. Matka Boża Szkaplerzna, 1745, Jan Franciszek Hoffmann, dawny kościół karmelitów, Strzegom

Wydaje się, że zróżnicowanie na szkaplerz zakonny i bracki pojawiło się w polskiej ikonografii w końcu XVI wieku⁴¹. Na obrazie z dawnego kościoła karmelitów w Strzegomiu (fot. 6) autorstwa Jana Franciszka Hoffmanna widać postać Matki Bożej w jaśniejącej aureoli, z Dzieciątkiem na rękach, z wdzięcznie pochyloną głową. W rękach trzyma szkaplerze brackie znaczone krzyżami. Pod Jej błękitnym płaszczem klęczą zwróceniu ku Niej duchowni i świeccy pochodzący z różnych stanów. Na jasnej tunice Najświętszej Marii Panny wyraźnie widoczny jest długi ciemny zakonny szkaplerz.

Przekonanie wiernych o pośrednictwie Matki Bożej na drodze zbawienia ikonografia ujęła w szereg przedstawień maryjnych. Są to wizerunki Matki Bożej Szkaplerznej oraz typ *Mater Misericordiae*⁴². W wielu wymienionych dziełach postać Matki Bożej nosi na sobie habit zakonny lub szkaplerz dla podkreślenia jego ważności jako znaku zbawienia wiecznego oraz uwierzytelnienia obietnicy związanej z jego noszeniem. Szkaplerz jest dla wiernych jak gdyby pamiątką otrzymaną od Matki Najświętszej i jako Jej suknia – widzialnym znakiem i gwarancją Jej opieki. Liczne przykłady dzieł prezentujących typy ikonograficzne, o których wspomniałam, można znaleźć w sztuce polskiej XVII i XVIII wieku.

Znaczenie habitu jako szaty będącej środkiem wybawienia od kar czyścących wzrosło w epoce potrydenckiej i złączyło się z kultem szkaplerza. Potwierdzeniem tej praktyki są wizerunki osób świeckich ukazanych w habitach. Przykładem może być portret Agnieszki Firlej (XVII/XVIII w., klasztor karmelitów bosych w Czernej). Osoba fundatorki klasztoru została przedstawiona w całej postaci, ubrana w ciemną wdowią suknię, na której w sposób widoczny odcina się biały szkaplerz. Interesującym przykładem jest obraz przedstawiający bł. Krystynę, orędowniczkę dusz czyścących (datowany na 1755 rok, autor: Johann Melchior Brandeis, kościół parafialny, Czarnowąsy). W lewej części obrazu został przedstawiony Chrystus Odkupiciel z krzyżem w ręku; podaje prawą dłoń stojącej nieco niżej bł. Krystynie⁴³. Jest ona ubrana w norbertański habit ze szkaplerzem. Poniżej pokutująca postać trzyma oburącz jej szkaplerz, szukając ratunku (fot. 7). Obraz łączy w sobie prawdę, że źródłem zbawienia duszy jest ofiara krzyżowa Chrystusa, a szkaplerz, będący obrazem krzy-

⁴¹ Ważniejsze przykłady dzieł z tego okresu to: *Matka Boska ofiarująca szkaplerz św. Szymonowi Stockowi* – awers, Muzeum Narodowe, Kraków, Kamienica Erazma Ciołka oraz kościół pofranciszkański, Barczewo; *Matka Boska ofiarująca szkaplerz św. Szymonowi Stockowi i św. Marii Magdalenie de Pazzi*, kościół karmelitów trzewickowych, Kraków.

⁴² Ten typ przedstawień analizowany szerzej w: K. Moisan-Jabłońska, *Obraz czyścica...*, s. 162-166; K. Moisan, B. Szafranec, *Maryja Orędowniczka wiernych, Ikonografia nowożytnej sztuki kościelnej w Polsce*, t. 2, Akademia Teologii Katolickiej, Warszawa 1987, s. 23-35; 95-132.

⁴³ Bł. Krystyna jest uznawana za patronkę dobrej śmierci i orędowniczkę dusz czyścących. Por. M. Roa, *Czyścicie albo stan dusz w czyścicu cierpiących*, wyd. Drukarnia Akademicka (Jezuistów), Wilno 1695, s. 177-178.

ża, staje się znakiem udziału w tej ofercie poprzez konkretne praktyki pobożności. Ofiarowane za zmarłych, będą im pomocą w osiągnięciu szczęścia wiecznego⁴⁴.

Symbolikę szkaplerza uzupełniają refleksje teologiczne zanotowane i przekazywane w klasztorach przy okazji przygotowań do obłóczyn, zawarte w tekstach ceremonii profesji lub konsekracji. Szczególne nabożeństwo do Męki Pańskiej podkreślane u franciszkanów i klarysek przekładało się także na symbolikę stroju zakonnego. Wyraźne odniesienia do ofiary krzyżowej można odnaleźć w *Introdukcji przez dziesięć gradusów do szkoły duchownej*. Jest to tekst pisany dla sióstr klarysek i zawiera wykład symboliki poszczególnych części habitu. Tunika to symbol krzyża, a szkaplerz oznacza słup, przy którym Chrystus był biczowany⁴⁵. U norbertanek natomiast szkaplerz symbolizuje prostotę i niewinność dziecka: „Bo też dzieci dla umazania szatek miewają zasłonki przed sobą i za sobą na kształt szkaplerza”, jak zapisano w ceremoniale konsekracji⁴⁶.

4. ZAKOŃCZENIE

Na podstawie dokonanej analizy można sformułować następujące wnioski w odniesieniu do formy i roli szkaplerza, a mianowicie: wywodził się z repertuaru ubiorów świeckich, stanowił dodatek do stroju mniszego o wybitnie użytkowym charakterze, a jego obecność była wyznaczona rodzajem pracy, oraz świadczył o przyjętej dobrowolnie ascezie, oderwaniu od luksusu i ubóstwie mnicha, który utrzymywał się z pracy własnych rąk.

Forma habitu mniszego, którego szkaplerz był częścią w końcu IV w., przejęta w całości z ubiorów ludności wiejskiej, pozwala wnioskować o skryzalizowanej już idei życia monastycznego. Wśród różnych jego obszarów – ubiór miał swoje istotne miejsce jako znak odrzucenia świata (*contemptu mundi*), akt profesji, a tym samym znak odróżniający mnicha od reszty społeczeństwa. Podkreślano wewnętrzne nastawienie serca, które znaczyło więcej niż spektakularne formy pokutne. Stąd wynikała

Fot. 7. Bł. Krystyna orędowniczka dusz czyścowniczych, poł. XVIII w., J. M. Brandeis, Czarnowąsy, kościół parafialny

⁴⁴ Polska bibliografia na temat szkaplerza karmelitańskiego została opublikowana w materiałach II Forum duszpasterskiego Krakowskiej Prowincji Karmelitów Bosych, *Apostolat związany ze szkaplerzem karmelitańskim*, Wydawnictwo Karmelitów Bosych, Kraków 1998, s. 33-59.

⁴⁵ *Introdukcja przez dziesięć gradusów do szkoły duchownej*, 1882, s. 9-11 [archiwum klarysek w Krakowie].

⁴⁶ *O porządnym ceremoniale do konsekrowania abo poświęcenia oblubienic Pana Jezusa Chrystusa należących, także o tajemnicach i naukach duchownych w nich zamykających się króciuchne opisanie*, rkps 1626, bez paginacji; Archiwum norbertanek w Imbramowicach.

potrzeba znaków – symboli będących przypomnieniem i zewnętrznym wyrazem doświadczenia Boga. W artykule zaprezentowano wybrane teksty odnoszące się do symboliki pasyjnej i apotropaicznej szkaplerza.

Jan Kasjan, pragnąc przenieść sprawdzone wzorce życia mniszego na tereny, gdzie ten rodzaj życia poświęconego Bogu miał się dopiero ukształtować, przejął również kształt stroju mniszego. Ostatecznej adaptacji dokonał św. Benedykt, sięgając do istoty tradycji mniszej, rezygnując z wierności formie. Szkaplerz benedyktyński jest tego przykładem. Grecki *analabos* byłby jedynie obcym elementem; przyjęty w regule – galijski *scapulare* jest strojem doskonale znanym, a niosącym te same znaczenia.

Ważnym zagadnieniem poruszonym w artykule jest syntetyczne ujęcie stopniowego rozwoju symboliki i roli szkaplerza w klasztorach Europy Zachodniej. Od średniowiecza stał się on niejako wspólną własnością osób zakonnych i wiernych świeckich. Zagadnienie szkaplerza jako *sakramentalium*, mające bogatą literaturę, zostało tu zaprezentowane w skrótovej formie ze wskazaniem źródeł poszerzających temat. Sądzę, iż analiza procesu recepcji i transformacji form ubioru zakonnego może stać się dobrym źródłem do poznania i zrozumienia przemian pojawiających się w duchowości monastycznej także w czasach współczesnych.

THE DEVELOPMENT OF SCAPULAR FORM AND ITS SYMBOLISM

Summary

The article contains a brief presentation of the scapular and indicates its origins in the field of working clothes at the close of antiquity. The author of the article complements the literary sources with the iconographic material as well as portrays the changes of its form. The article also illustrates the evolution of the function that the scapular went through – from the role of a habit accessory (in St Benedict's monastic rule) to the sign of piety associated with spiritual exercises of „good death”.

Keywords: scapulars, sabbatine privilege, devotional scapular, monastic garment

Nota o Autorze: s. mgr Małgorzata Łukawska – salezjanka, doktorantka na Wydziale Historii Sztuki Uniwersytetu Warszawskiego; zajmuje się zagadnieniami z dziedziny złotnictwa i historii ubioru, w szczególności ubioru mniszego.

Słowa kluczowe: szkaplerz, przywilej sobotni, nabożeństwo szkaplerzne, ubiór mnisi